

“TEMUR TUZUKLARI” - MUHIM TARIXIY MANBA**G'afforov Sh.S.****Annotatsiya**

Maqolada buyuk davlat arbobi, mashhur askarboshi, Vatanimizda mo'g'ullar hukmronligiga barham berib, markazlashgan davlat barpo etib, unga qonunlar bergan – Amir Temurbekning Tuzuklari ijtimoiy-huquqiy jihatdan tadqiq etiladi. Tuzuklardagi axloqiy g'oyalar temuriylar davri ilm-ma'rifat, ma'naviyat va madaniyat rivojida muhim o'rin tutishini hamda boy tarbiyaviy-axloqiy ahamiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Jahon tarixida odil hukmdor va mohir sarkarda sifatida nom qoldirgan, badiiy asarlarda ham buyuk saltanat va taxt sohibi deb tilga olingan Amir Temurning hayotiy tajribalari, axloqiy, falsafiy qarashlari ko'rsatib berilgan “Tuzuklar”da boshqaruv odobi, diplomatik etiket, muomala odobiga doir masalalar tizimli tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mashhur askarboshi, tuzuklar, buyuk saltanat va taxt sohibi.

Аннотация

В статье с социально-экономической точки зрения исследуются “Уложения Темура” Амира Темура, великого государственного деятеля, известного полководца, положившего конец господству монголов в нашей стране, создавшего централизованное государство и давшего ему законы. Этические идеи в тузуках показывают, что тимуридский период занимает важное место в развитии науки, духовности и культуры и имеет богатую воспитательную и нравственную ценность. В «Уложении Тимура», в которой системно анализируются вопросы, связанные с управленческим этикетом, дипломатическим этикетом

Ключевые слова: известного полководца, Уложении Тимура, великого государственного деятеля.

Abstract

From a socio-economic point of view, the article examines Timur's Codes by Amir Temur, a great statesman, a well-known commander who put an end to the rule of the Mongols in our country, created a centralized state and gave it laws. Ethical ideas in tuzuks show that the Timurid period occupies an important place in the development of science, spirituality and culture and has a rich educational and moral value. In the Code of Timur, which systematically analyzes issues related to managerial etiquette, diplomatic etiquette

Ma'lumki, o'zbek xalqi qadimiy xalqlar qatorida ming yillar avval taraqqiyot eshiklarini ochib, dovrug'i dunyoga tanilgan yirik davlat tuzilmalarini bunyod etdi. Bu davlat tuzilmalarida milliy davlatchilik asoslari mavjud. Ulug' ajdodlarimizning qadimiy tajribalarini o'rganish milliy davlatchilik an'analari tiklanayotgan bugungi davrda muhim ahamiyat kasb etadi. Qadimda ajdodlarimiz Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Dovon, Qang', Qushon kabi juda ko'plab yuksak taraqqiyotga erishgan jahonda, o'z davrida kuchli sanalgan davlatlar tuzdilar. «Qat'iy qonunlar» degan ma'noni anglatuvchi «Avesto» kitobi milliy tariximizga oid eng qadimiy siyosiy-iqtisodiy, huquqiy va ma'naviy ta'limotlar majmuidir. Mug' tog'idan topilgan qadimgi So'g'diyona davlati tarixiga tegishli manbalar ham azaldan bizda kuchli va mukammal davlatchilik asoslari yaratilganidan dalolat beradi.

Milliy tariximizda zalvorli, milliy davlatchiligimiz har taraflama taraqqiy etgan davrlaridan biri - Amir Temur va temuriylar davridir. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov Amir Temurning davlatchilik tajribasiga yuksak baho berib, jumladan: "Buyuk strategik, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'iy islohatchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi bo'lgan Amir Temur qonunlar va urf-odatlariga asoslangan davlatni barpo etdi", [2.28.] deb uning mustahkam davlat tuzganligini alohida ta'kidladi.

"Temur tuzuklari" ilmiy jamoatchilikni deyarli 500-600 yil mobaynida qiziqtirib kelmoqda. Shu bois, Birinchi Prezidentimiz I.Karimov o'z asarlari va chiqishlarida "Sohibqiron tuzuklari" va "o'gitlari" ga tez-tez murojat qiladi, zero, kelajagi buyuk davlat qurayotgan ekanmiz, o'tmishning ma'naviy tamoyillari bizni adolatli yo'llardan yuksak taraqqiyotga olib borishi, shubhasiz. Xuddi shu ma'noda Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov yozuvchilar bilan bo'lgan suhbatida bu haqda zo'r mamnuniyat bilan quyidagilarni ta'kidladi: "Amir Temur tuzuklarini o'qisam, xuddi bugungi zamonning katta-katta muommolariga javob topgandek bo'laman, shuning uchun strategiyani juda puxta o'ylash kerak. Balki ota-bobolarimiz qoldirgan merosdan foydalanib o'zimizga xos, o'zimizga mos strategiyani ishlab chiqish kerak bo'lad" [3.2.].

"Temur tuzuklari"da Amir Temurning tarjimai holidan tashqari, davlat va qo'shinlar tuzilishi, ularni boshqarish, shuningdek, Chig'otoy ulusining 50 yildan ortiq davr (1342-1405) dagi tarixiga doir qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Amir Temurning o'z farzandlari va nabiralariga, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatlariga nasihat sifatida bayon etilgan. Bu asar tarbiyaviy xarakterga ega bo'lib, dastlab eski o'zbek tilida yozilgan. "Temur tuzuklari"da asar xalqaro miqyosida keng jamoatchilik e'tiboriga tushganligi tufayli, 1783-yil ingliz, 1785 va 1791-yillarda hind, 1868-yilda fors, 1787-yilda frantsuz, 1830-yilda yana ingliz, 1845-yilda urdu,

1894, 1934-yillarda rus va 1835, 1857-yillarda (ammo to'liq emas) eski o'zbek tilida, 1991, 2011-yillarda o'zbek tilida nashr etilgan.

“Temur tuzuklari” ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismi Amir Temurning davlat boshqaruvini tashkil etish, uni mustahkamlash hamda mukammal qurollangan qudratli qo'shin tuzish borasidagi rejalari va qarorlaridan iboratdir. Asarning 13 kengash (qism) dan iborat ikkinchi qismida esa Sohibqironning davlat va qo'shin qudratini oshirish, dushmanlarni bartaraf etish yuzasidan o'tkazgan kengashlari va amalga oshirgan ishlari o'z ifodasini topgan.

“Tuzuklarda” bayon etilishicha, Amir Temur davlatining asosini 12 ta ijtimoiy toifa tashkil etgan bo'lib, bu toifalar quyidagilardan iboratdir; 1. Sayidlar, ulamo, shayxlar; 2. Bilimdon, fozil kishilar, 3. Duogo'y, taqvodorlar, 4. Amirlar, qo'shin boshliqlari; 5. Sipoh va raiyat (qora xalq); Saltanat ishlari bo'yicha kengashishga loyiq kishilar; 7. Vazirlar, sarkotiblar va devon bitikchilari; 8. Xakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9. Muhaddislar (hadis olimlari) va roviylar (tarixshunoslar); 10. So'fiylar va oriflar; 11. Hunar va san'at ahli; 12. savdogar va sayyohlar. [4.]

“Tuzuklar” da ta'kidlanishicha, davlatni idora qilishda vazirlar, olimlarning roli katta bo'lgan. Shuning uchun ham Amir Temur ularni tanlashga alohida e'tibor bergan. Ular sadoqatli, axloqiy pok, adolatpesha, tinchliksevar va tashabbuskor bo'lishi lozim edi. “Tuzuk” ga ko'ra, vazirlar to'rt sifatga ega bo'lishi shart edi: 1. Toza nasllik va ulug'vorlik; 2. Aqlu farosatlilik; 3. Sipoh va raiyat aholini, ulardan xabardor bo'lish va g'amxo'rlik qilish; 4. Sabr-u bardoshli, xushmuomalali bo'lish. [5.64-65].

“Tuzuklar” da ta'kidlanishicha, Amir Temur bir cheti Chinu Mochinga, [6.] ikkinchi cheti Shomga borib taqalgan ulkan mamlakatni quyida vazifalari ko'rsatilgan 7 nafar vaziri yordamida boshqargan. 1. Mamlakat va raiyat vaziri; 2. Sipoh vaziri; 3. Daromad va xarajatlar vaziri; 4. Saltanat ishlarini yurituvchi vazir; 5. Qozi kalon; 6. Jalol ul-islom-favqulodda huquqlarga ega bo'lgan vazir; 7. Vaziri devoni insho – boshqa mamlakatlar bilan yozishmalar devoni boshlig'i. [7.85.]. El-yurt obodligi, xalqning farovanligi, saltanatning ustivorligi ko'p jihatdan shu vazirlarning ishbilarmonligi va rahbarlik qobiliyatlariga bog'liq bo'lgan.

“Tuzuklar” da ko'rsatilishicha, Amir Temur soliq tizimi va obodonchilik ishlariga ham alohida e'tibor bergan. “Amir qildimki, -deb yozadi sohibqiron, - hosil pishib yetilmasdan burun raiyatdan molu jihat olinmasin. Hosil yetilgach, hosilni uchga bo'lib olsinlar. Agar raiyat soliq to'plovchi yubormasdan, soliqni o'zi keltirib bersa, u holda u yerga soliq to'plovchi yubormasinlar. Agarda oliq-soliq olishga yuborishga majbur bo'lsalar, ular soliqlarni buyruq berish va yaxshi so'z bilan olsinlar; kaltak arqon ishlatib, ishni urish, so'kishgacha olib bormasinlar, ...amr

etdimki kimda-kim biron sahroni obod qilsa yoki koriz (yer osti suvlarini tortib chiqaradigan inshoat) qursa, yoki biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron xaroba bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili o'z roziligi bilan bergan narsalarni olsinlar, uchinchi yili qonun-qoidaga muvofiq xiroj olsinlar"[8.99]. Amir Temur soliq solish tartibi, miqdori va uni undirish ishlarini ham kuzatib borgan. Soliq va o'lpon yig'uvchilarning faoliyati ustidan doimiy nazorat o'rnatgan.

Amir Temur qo'shinlari yaxshi qurollangan, tashkiliy jihatdan mukammal, jang paytida taktika va strategiya usullaridan yaxshi xabardor bo'lgan. U tashkil qilgan qo'shinlar tizimi O'g'izxon va Chingizxon qo'shinlarinikiga o'xshasada, davr talabiga ko'ra ancha takomillashgan edi. Qo'shinlar otliq va piyoda askarlardan iborat bo'lib, harbiy safarbarlikka chaqirilgan piyoda sipoh o'zi bilan qalqon, qilich, bolta, nayza kamon, 30 dona o'q va bir oyga yetarli ozuqa bilan kelishi lozim bo'lgan. Otliq suvoriylar harbiy safarbarlik davrida o'zlari bilan birga ikkitadan ot, soyabon, bel, o'roq, arra, bolta, juvoldiz, 100 dona igna, arqon, charm mesh, qozon olishgan. Har 10 kishiga bitta chodir olingan.

Amir Temurning olijanob xislatlaridan biri boshqalarning gunohlarini kechira bilishi edi. "Menga yomonliklar qilib - deyiladi "Tuzuklar" da, - boshim uzra shamshir ko'ratib, ishimda ko'p ziyon-zarar yetkazganlarni ham iltijo bilan tavbat-zarru qilib, kelgach hurmatlab, yomon qilmishlarini xotirimdan o'chirdim. Martabalarini oshirdim, ular bilan muomalada shunday yo'l tutdimki, agar xotiralarida menga nisbatan shubha-yu qo'rquv bo'lsa, butunlay unut bo'lardi [9.55]. Shuni ham ta'kidlash joizki, Amir Temur gunoh qilgan kishilarni faqat uch marotabagacha kechirgan.

Amir Temur xiyonatkor, ochko'z, nafsi buzuq, ziqna va xushomadgo'y kishilardan nafratlangan. "Qaysi bir sipohiy tuz haqi va vafodorlikni unutib, - deyiladi "Tuzuklarda - xizmat vaqtida o'z sohibidan yuz o'girib, ming oldinga kelgan bo'lsa, unday odamni o'zinga eng yomon dushman deb bildim" [10.56-57]. "Tuzuklarda" do'stlik, vafodorlik, iymon va e'tiqod, insonparvarlik va boshqa insoniy fazilatlarga rioya qilish, fuqorolarning shariat qonun-qoidalariga bo'ysunishi uqtirib o'tiladi. Qozilarning qonunlarga to'la amal qilishi, tartib buzarlarni jazolash, sipohlar va askarlarni saqlash, ularni oziq-ovqat va maosh bilan ta'minlash masalasi, vazirlar va ularning vazifalari, amirlar, sipohlar va boshqalarning xizmatlarini taqdirlash tartiblari kabi turli masalalar bo'yicha mufassal ma'lumotlar beriladi. Xulosa qilib aytganda, "Temur tuzuklari" Amir Temurning og'ir va murakkab hayoti, o'zining hukmronligi davrida xalq va jamiyat manfaati uchun jon kuydirishi, qudratli davlati va qo'shinlarini boshqarish haqida ma'lumotlar bilan bir qatorda jamiyatni idora qilish haqida zarur saboqlar beradi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, xalqiga muruvvatli bo'lgan sohibqiron bemavrid, bo'lar-bo'lmasga mol-xiroj kabi soliqlar solinishiga qarshi bo'lgan va imkoniyat darajasida xalqni soliqlar to'lashdan ozod qilib turgan. Bu haqda "Tuzuklar"da shunday deyiladi: "Amir etdimki raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish (davlat) xazinani kamba-g'allanishga olib keladi. Xazining kamayib qolishi esa, sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi»[11.98].

Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson savdogarlari Osiyo mamlakatlari, ayni zamonda Buyuk ipak yo'li orqali Yevropa mamlakatlari bilan ham savdo aloqalar o'rnatishgan. Savdo-sotiq aloqalarida Temur va temuriylar tomonidan zabt etilgan kumush, mis tangalar katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ular Movarounnahrda savdo-sotiq muomalasini tartibga solishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Temuriylar davrida sivilizatsiya yangi bosqichga ko'tarildi. Avvalo davlatchilik qonun-qoidalar puxta shakllandi. Sohibqiron fan, madaniyat, san'at, ma'morchilikning ibratli homiysi bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Turkiston, Xirotda va boshqa shaharlarda rasadxonalar, masjid, madrasalar qurildi, maktablar ochildi. San'at va adabiyotga e'tibor kuchaydi. Ayniqsa, kutubxonachilikni rivojlantirishga, nodir qo'lyozmalarni saqlashga doir ishlar e'tiborga loyiqdir. Temuriy shahzodalaridan Mirzo Ulug'bek, Mirzo Shoxruh, Mirzo Boysung'ur va Husayn Boyqarolarning kutubxonalari ham noyob turli adabiy-badiiy, ilmiy kitoblarga boyligi bilan Amir Temurning Samarqanddagi kutubxonasidan qolishmagan. Birgina Ulug'bek rasadxonasi qoshidagi kutubxonada qariyb 15 ming kitob saqlangan.

Mirzo Ulug'bek va uning atrofida jipslashgan olimlar – Qozizoda Rumiy, Jamshid al-Koshiy, Muhammad Havofiy, Ali Qushchi kabi olimlar astronomiya, matematika va boshqa aniq fanlar sohasida muhim kashfiyotlar qildilar. Ulug'bek ilmiy maktabining eng katta yutug'i, avvalo, astronomiya, matematika, geometriya kabi fanlar sohasida muhim kashfiyotlar qiladi. Ulug'bek rasadxonasida 1018 ta yulduzning katalogi tuzilib, ularning xarakati o'rganildi. Ulug'bekning yulduzlar jadvali jahon astranomlari uchun muhim manba sifatida ko'p madaniy markazlarda, xususan, London, Parij, Danchigda, 1917-yili Vashingtonda va boshqa shaharlarda ilmiy izohlar bilan chop etildi.

Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Sakkokiy, Lutfiy, Koshifiy, Behzod kabi noyob iste'dod egalari buyuk gumanistik asarlar yaratgan bo'lsalar, Nizomiddin Shomiy, Sharofiddin Ali Yazdiy, Hafizu Abru, Mirxond, Xondamir va boshqalar vatanimiz tarixiga oid muhim ma'lumotlar qoldirdilar.

Ulugʻ donishmand, davlat arbobi sifatida shuhrat qozongan Alisher Navoiy oʻzining butun ijodiy faoliyatini oʻzbek adabiy tilini takomillashtirish bilan bir qatorda, jamiyat farovonligi, inson baxt-saodati, yurt obodligi, bilimli, aqlli va zakovatli kishilarni yetishtirishga bagʻishladi, koʻplab shogirdlar yetishtirdi. Uning asarlarida saltanatni halokatga olib keluvchi sabablar koʻrsatilgan. Alisher Navoiy hukmdorlar va amaldorlarning mamlakat obodonligi va farovonligini taʼminlashga undagan.

Amir Temur va temuriylar davridagi moddiy, madaniy va maʼnaviy taraqqiyyotning oʻlka xalqlari birligini taʼminlash va xalqimiz hayotida tutgan oʻrnini inobatga olib, bu davrni asosli ravishda mamlakatimizdagi ikkinchi renessans (uygʻonish) davri deb hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib shuni aytishimiz lozimki, Amir Temur tomonidan yozilgan «Tuzuklar» Amir Temur va temuriylar davrida davlatchilikni rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan va bu muhim asar bugungi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgan emasdir.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Amir Temur haqida soʻz. Toshkent: "Oʻzbekiston", 1996.
2. Karimov I.A. Amir Temur davridagi bunyodkorlik va hamkorlik ruhi bizga namuna boʻlaversin. YuNESKO karorgohidagi "Temuriylar davrida ilm-fan, madaniyat va maorifning gullab yashnashi" koʻrgazmasining ochilishi marosimida soʻzlagan nutq. 1996 yil, 24 aprel, Parij // Amir Temur fahrimiz, gʻururimiz. Toshkent: "Oʻzbekiston", 1998.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. Toshkent: "Sharq", 1996.
4. Axmedov B. Oʻzbekiston halqlari tarixi manbalari (Qadimgi va oʻrta asrlar). – T.: "Oʻqituvchi", 1991.
5. Amriddin Berdimurodov. Goʻri Amir maqbarasi. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. – Toshkent, 1996.
6. Hamid Ziyoyev. Buyuk Amir Temur saltanati va uning taqdiri. – Toshkent, 2010.
7. Ziyodulla Muqimov, Xudoyyor Mamatov. Amir Temur tuzuklarida davlat va huquq masalalari. – Toshkent, "Yangi asr avlodi", T.2001.
8. Ziyodulla Muqimov. Amir Temur tuzuklari (Tarixiy-huquqiy tadqiqot). – Samarqand, 2008.
9. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari). – Toshkent, "Mehnat", 1992.
10. Temur tuzuklari. Forschadan Alixontoʻra Sogʻuniy va Xabibullo Karomatov tarjimasi, B.Axmedov taxriri ostida. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.

11. Temur tuzuklari. – Toshkent, O‘zbekiston NMIU, 2011.
12. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. So‘z boshi, tabdil, izohlar va ko‘rsatkichlar mualliflari: Ashraf Ahmad. Haydarbek Bobobekov. Mas’ul muharrir: Barnobek Eshpo‘latov. “Sharq” nashriyot-matbaa bosh tahririyati. – Toshkent, 1997.

G‘afforov Shokir Safarovich

Tarix fanlari doktori, professor

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

[*sh.s.gofforov.samgu@gmail.com*](mailto:sh.s.gofforov.samgu@gmail.com)